

HZ. PEYGAMBER'İN GÜNLÜK İSTİĞFAR SAYILARIYLA İLGİLİ HADİSLERİNİN YORUMUNDA HAKİKAT-KİNAYE İKİLEMİ

Mehmet DİNÇOĞLU*

ÖZET

Hadislerden hüküm elde etme sürecinde metinlerde geçen sayısal değerler, hakiki anlamlarıyla kullanıldıklarında başka, kinaye olarak kullanıldıklarında ise daha başka çıkarsamalarda bulunulmasına, keza değişik sünnet anlayışlarının oluşmasına neden olmaktadır.

Bu makalede, Hz. Peygamberin günde yetmiş veya yüz defa tövbe ve istiğfarda bulunduğunu ifade eden hadis metinleri esas alınmış, metinlerdeki sayısal değerler hem hakikat hem de kinai anlamlarıyla ele alınıp yorumlanmışlardır. Bu çerçevede sayısal değerlerin hangi anlamlarıyla ele alındığına dair yapılacak tercih sonucunda oluşacak yorum farkı ve bunun sünnet anlayışının şekillenmesindeki etkisi ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis metni, Sünnet, Hakikat, Mecaz, Kinaye

ABSTRACT

(THE DILEMMA BETWEEN THE TRUTH AND ALLUSION IN THE INTERPRETATION OF HADITH ABOUT THE DAILY PRAYING FOR FORGIVENESS NUMBER OF HZ PROPHET)

In the process of obtain a judgment of hadith, it brings about different deducing when the numerical values which are mentioned in the texts are used in the meaning of truth or allusion, likewise it cause different understanding of sunna.

In this essay, it is taken as a basis of the hadith texts which express that hz prophet ask for forgiveness from Allah seventy or a hundred times a day, the numerical values in the texts are contextualised and interpreted in the meaning of both truth and allusion. In this respect it is brought up interpretation difference which will consist at the end of the decision about whether the numerical values are used in the meaning of truth or allusion and the effect of that on taking on a shape in the understanding of sunna.

Keywords: Text of hadith, Sunnah, Truth, Metaphor, Allusion.

GİRİŞ

Hz. Peygamberin *tebliğ* ve *tezkiyenin* yanı sıra başlıca görevlerinden biri de *tebyin*'(açıklama ve anlatma)dir.¹ Kendisine, bir insan olması hasebiyle be-

* Yrd. Doç. Dr. Muş Alparslan Ü. İslami İ. F. Hadis ABD Öğretim Üyesi dincoglu64@hotmail.com

1 Tebyin, Kur'an'ı açıklama ve izah etme görevi demektir. Hz. Peygamber'in Kur'an'ı açıklaması ise genellikle, Kur'an'ın mücmel ve müşkil ayetlerini açıklamak, umum ifade eden ayetleri tahsis etmek, mutlak ifadeleri kayıtlandırmak ve ayetlerdeki hükümleri teyit etmek şeklinde olur.

yan öğretilmiş,² bir peygamber olarak ise *tebyin* ile görevlendirilmiştir. Allah Teâlâ Kur'an-ı Kerim'de "Kendilerine apaçık anlatabilsin diye her peygamberi kendi milletinin diliyle gönderdik,"³ buyurmuştur. Hz. Peygamber'in Arap olması nedeniyle peygamberlik görevini yerine getirirken konuştuğu dilin de Arapça olması gayet tabiidir. Bu nedenle tabiatıyla Arapça kelime ve cümlelerden oluşup gerek lâfızlarıyla gerek salt manalarıyla bize intikal etmiş olan hadislerde kullanılan üslup, anlatım ve edebî tarzların bilinip dikkate alınması büyük önem arz etmektedir.

Aslında edebî tarz denilince nesir alanında belagati oluşturan *meânî*, *beyan* ve *bedî* ilimleri akla gelmektedir. Sözün yerinde olma (muktezâ-i hâle uygunluk) şartlarını, sözü duruma ve yere göre uyarılma ilkelerini inceleyen ilme *meânî*, bu nitelikteki sözü, açıklık ve kapalılık bakımından birbirinden farklı olan anlatım biçimleriyle ifade etmenin ele alındığı disipline *beyân*; *meânî* ve *beyan* şartlarını taşıyan sözü güzelleştiren sanatlardan bahseden ilme de *bedî* (muhassinât) adı verilmiştir.⁴ el-Cahız, beyân sanatının önemine vurgu yapmak için şöyle der: "Akıl ruhun, ilim ise aklın rehberidir. Beyân da ilmin tercümanıdır."⁵

Hz. Peygamberin söz, fiil ve takrirleri olarak nakledilen hadis metinleri, herhangi bir Arap'ın günlük hayatta kullandığı dil ve anlatımların taşıdığı bütün unsurlara sahiptir. Nitekim Bedruddin Aynî (855/1451), Hz. Peygamber'in sözlerinin Arapça olduğunu, hakikat, mecâz, kinâye, sarîh, âmm, hâss, mutlak mukayyed, mahzûf, muzmar, mantûk, mefhum, iktiza, işâret, ibare, delalet, tembih ve îma gibi çeşitli yönleriyle Arap kelâmının özelliklerini taşıdığını, Arapçanın bu özelliklerini bilmeyenlerin hadis metnini anlamaktan uzak olduğunu belirtmiştir.⁶

Hadis sıfatıyla bize nakledilen malzemenin genelinden hareket edecek olursak, Hz. Peygamberin kullandığı üslubu ve anlatım tarzını dolaysız ve dolaylı anlatım şeklinde iki kısma ayırmak mümkündür.⁷ Dolaysız anlatım, söylenecek hakikatin açık ve yalın bir şekilde ifade edilmesidir. Dolaylı anlatım ise bir hakikati ifade edebilmek, onu anlaşılır kılmak veya insanın zihnine yerleştirmek için, *teşbih*, *mecaz*, *istiare*, *kinâye*, *kassa*, *mesel* gibi edebî üsluplara dayanan anlatım tarzıdır.

Abdulkahir Cürcanî, -dolaylı ifadenin düz/dolaysız ifadeden üstün oluş sebeplerini sayarken- kinayeli anlatımın kinayesiz anlatımdan, imalı anlatı-

2 Rahman, 55/2-3.

3 İbrahim, 14/4

4 İsmail Durmuş, "Meânî" DİA, TDV Yayınları, Ankara 2003, XXVIII, 204-205.

5 Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız., *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I-IV, (thk.Abdusselâm Muhammed Hârûn), (Ofset VII.bsk.) Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1998, I, 77.

6 Bedruddin Aynî, *Umdetü'l-Kârî' fi Şerhi Sahîhü'l-Buhârî*, I-XXV, Mısır ty. I/11.

7 Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, TDV, Ankara 1997, s. 257.

mın imasızdan, mecazın hakikatten daha etkili üsluplar olduğunu belirtir.⁸ Bir ifade ya gerçek dediğimiz hakiki anlamıyla ya da pek çok nedenden dolayı gerçek anlamın dışında kinâye, mecâz, istiâre anlamlarıyla kullanılır. Cürcanî'ye göre gerçek anlamı kastedilmeyen lafızlar çok çeşitli olmasına rağmen, ana hatlarıyla *kinâye* ve *mecâz* etrafında döner dolaşır.⁹

Hz. Peygamberin birçok hadisinde dolaylı anlatımın bir tarzı olan kinâyeli üslubun kullanıldığı görülmektedir. Ancak hadis metinlerini anlamamız ve yorumlamamızda bu edebî üslubun varlığını kabul etmek veya etmemek, bizi farklı anlayışlara götürmektedir. Kuşkusuz pratik hayata uygulanması gereken hadis metinlerinde, bu husus daha da önem arz etmektedir.

Bu çalışmada, Hz. Peygamber'in günlük istiğfar sayılarıyla ilgili hadis metinlerinin yorumlanmasında, kinaye üslubunun etkisi bağlamında bazı ifadelerin kinâye veya hakikat anlamını tercih sonucunda oluşan yorum farkı ve sünnet anlayışının şekillenmesindeki etkisi üzerinde durulacaktır. Ancak kinayeli anlatımın dildeki veya hadis metinlerindeki kullanım biçimleri üzerinde durmak, bu makalenin hedefleri arasında değildir. Ancak konunun anlaşılmasına zemin oluşturması amacıyla kısaca hakikat, mecaz ve kinâye sanatından bahsedilecektir.

Hakikat

Hakikat lafzı, birçok anlamda kullanılmıştır.¹⁰ Râgib el-İsfahânî, hakikat kelimesinin başlıca anlamlarının, gerçek (sabit) ve var olan şey, doğru inanç, riyasız amel ve maksada uygun söz, ebedî olması dolayısıyla asıl gerçek hayat olarak kabul edilmesi gereken âhiret, fıkıh ve kelâmda ise bir dilde asıl olarak hangi anlam için konulmuşsa o anlamı ifade etmek üzere kullanılan lafız olduğunu belirtmiştir.¹¹

Edebî bir üslup olması yönüyle *hakikat*, bir kelimenin delâlet etmek için konulduğu şeyi ifade etmek için kullanılmasıdır. Başka bir ifade ile *hakikat*, konuşma ıstılahında konulduğu anlamda kullanılan kelime demektir. Meselâ "aslan" kelimesinin ilk konulduğu manada kullanılması, hakikati ifade eder ve kullanıldığı gerçek manâsı yirtici hayvan demektir.¹² Hadis metinlerini oluşturan kelime ve ifadelerin büyük çoğunluğunun hakiki anlamlarıyla kullanıldığını söyleyebiliriz.

8 Abdulkahir Cürcanî, *Delâilü'l-İcâz fi İlmî'l-Meânî*, (tah. Muhammed el-Tünci), Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, III. Bsk., Beyrut 1999, s.69.

9 Cürcanî, *Delâil*, s.66.

10 Geniş bilgi için bkz. Muhammed b. Ali Tehâvenî, *Keşşâfû İstilahâtî'l-Fünûni ve'l-Ulûm*, I-II, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1984, I, s.330-334.

11 Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'an*, (thk. M. Seyyid Kılani), Beyrut, ty. s.126.

12 Abdulkahir Cürcanî, *Esrâru'l-Belâğa fi İlmî'l-Beyân*, Dâru'l-Mârifê, Beyrut 1982, s. 303-304; Hatîb Kazvîni Muhammed b. Abdurrahman, *Telhîsu'l-Miftah*, Eser Neşriyat, İstanbul, ty. s.119-120

Mecâz

Mecâz, "caze" filinden ismi mekân vezninde olup; "geçilen yer, kat edilen yol, mekân ve hakikatin zıddı" anlamındadır.¹³

Mecâzın kullanıldığı bütün anlamları derli toplu bir şekliyle şöyle sıralayabiliriz:

Mecaz, yol; geçmek, geçecek yer, bir yeri yürüyerek geçmek; seyahat etmek; hakikatin, gerçeğin zıddı; yan anlam, bir ilgi veya benzetme sonucu gerçek anlamı dışında kullanılan söz, bir kelimenin gerçek anlamından alınarak ilgili bulunduğu başka bir anlamda kullanılması; ifadeye kuvvet ve güzellik vermek için benzerlik veya daha değişik bir ilgiye dayalı olarak gerçek anlamı dışında kullanılan söz; bir sözü, sözcüğü gerçek anlamı dışında kullanma sanatı demektir. Bir söz veya sözcüğün mecâzî çağrışımlara sahip olabilmesi için gerçek anlamda kullanılmadığını gösteren bir alâka veya karîne olmalıdır. Alâka, sözü duyan kişinin zihninde hakiki mana ile mecâzî mana arasında kurulan bağlantı demektir.¹⁴

Bu bağlantı bazen benzeme, bazen de benzetmenin dışında bir şey olabilir.

Bir mecâz, mecâz olarak kullanılan kelime (terkip), gerçek anlam, mecâzî anlam, alâka ve manî' karîne olmak üzere beş temel unsurdan oluşur. Mecâzın gerçekleştirilmesi için hakiki anlamdan mecâzî anlama nakil ve ikisi arasında alâka şarttır. Alâkanın bir benzerlik olması halinde bu mecâza "istiare", benzerlikten başka bir alâka söz konusu ise "mecâz-ı mürsel" denir. İstiaredeki alâkaya "manevi ittisal", mecâz-ı mürseldekine "sûri ittisal" adı verilir.¹⁵

Hadis metinlerinde mecaz olup olmadığı tartışılmadan önce, Kur'an'da mecazın olup olamayacağı tartışılmış, sayıları az da olsa bazı âlimler mecazın Kur'an'da olamayacağını söylemişlerdir. Ancak İslam âlimlerinin çoğunluğu ise Kur'an'daki bazı kelimelerin mecâzî anlamda kullanıldığını, yani Kur'an'da mecazın varlığını kabul etmişlerdir.¹⁶ Bu konuda yazılmış birçok kaynak eser bulunmakta olup bunlardan biri de eş-Şerif er-Radi'nin (ö.406/1015) *Telhisü'l-Beyan fi Mecâzi'l-Kur'an* adlı eseridir.¹⁷ Aynı müellifin hadis metinlerinde mecazın varlığını gösteren *el-Mecâzâtü'n-Nebeviyye* isimli bir çalışması da bulunmaktadır. Mecaz olgusunun hadislere uygulanışına dair bilgiler olsa da, bu konuda yazılan müstakil eserlerin sayısı gayet azdır.¹⁸

Hadis metinlerindeki hakiki anlatımların mecazi anlamda; mecâzî anlatımların ise hakikat manasında ele alınması veya anlaşılması durumunda

13 Sa'duddin Teftazânî, *Muhtasarü'l-Meânî*, Eser Kitapevi, İstanbul, 1960, s.322.

14 Abdülcelil Bilgin, "Hakikat ve Mecaz Bağlamında İngilizce Meallerle İlgili Analitik Bir İnceleme", *SÜİFD* 30, Güz 2010, Konya, 2010, s.120-121.

15 İsmail Durmuş, "*Mecaz*", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2003, XXVIII, 217-220.

16 İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, TDV Yayınları, Ankara 1983, s.177.

17 Ali Turgut, *Tefsir Usulü ve Kaynakları*, İFAV Yayınları, İstanbul 1991, s.185.

18 Yavuz Köktaş, "Hadislerin Anlaşılmasında Mecaz Bilgisi: eş-Şerif er-Radi ve el-Mecazatü'n-Nebeviyye", *EKEV Akademi Dergisi c. III sy. 2 (Güz 2001)*, s. 175-189; Ramazan Kazan, *Edebi Üslup Açısından Hadis Metinleri*, (Basılmamış doktora tezi) S.Demirel Ü. S.B.E., Isparta 2005, s.4-6, 225.

pek çok problem ortaya çıkabilir. Hatta mecâz ifade eden bir hadis metni hakikat olarak anlaşılmaya çalışılırsa akla, mantığa ters bir durum dahi ortaya çıkabilir. İşte bunun için hadisin edebî yönünün kavranması ve bilinmesi çok önemlidir.¹⁹ Hadis metnindeki bazı ifadelerin mecâzi manada kullanıldıklarına dair örneklerden biri de şöyledir:

Hz. Peygamber, bir hadislerinde *إذا لقيتم المداحين فاحثوا في وجوههم التراب* “Yüzünüze karşı sizi öven meddahlarla karşılaşırsanız, yüzlerine toprak saçınız”²⁰ buyurmaktadır.

Hadisin sebab-i vürudunda, bir adamın Hz. Osman’ı yüzüne karşı övdüğü ve orada bulunan Sahabeden Mikdad b. Esved’in yerden bir avuç toprak alıp öven adamın yüzüne saçtığı sonra da bu hadisi naklettiği belirtilmiştir. Mikdad bu hadisin zahirine göre, yani hadis metnindeki lafızları hakiki manada yorumlayarak amelde bulunmuştur. Ancak toprağın olmadığı bir mekânda böyle bir olay cereyan etmiş olsa, bu hadisle amel etmek için Mikdad’ın yaptığı gibi meddahın yüzüne nasıl toprak saçılabilir? Şeklinde aklımıza gelen bir soruya, hadis metnini zahiri anlamda (hakiki manada) yorumlayarak cevap vermek imkânsız gibi görünmektedir.

İlk hadis şarihlerinden olan Hattabî (ö.388/998)’nin açıklamasına göre, bu hadiste yüze karşı methedenlerden maksat, şahısları yüzlerine karşı överek onlardan menfaatlenmeyi adet ve geçim kaynağı haline getirenlerdir; aksine başkalarını da benzer işlere teşvik maksadıyla yaptıkları hayırlar veya güzel işlerden dolayı kişileri yüzlerine karşı öven kimseler değildir. Her ne kadar Mikdad, bu hadisi zahirine hamlederek ona göre amel etmiş ise de, âlimler bu hadisi: “o kimsese beklediği menfaati vermemek süreti ile onu bu dünyalık ümidinden mahrum ediniz, yüze karşı övgüsüne karşılık elini boş çıkarınız” manasına yorumlamışlardır. *فأما كفه تراباً* “Onu avucunu toprakla doldur”²¹ mealindeki hadiste geçen “toprak” kelimesi mahrumiyetle tefsir edilmiştir. Araplar, elinde avucunda hiçbir malı kalmayan kimse için, *ما له* “غير التراب” *elinde topraktan başka bir şey yoktur* derler ki, bu ifade “dünyalık namına hiç bir şeyi yoktur” anlamına gelir.²² Beled suresindeki *أَوْ مَسْكِينًا دَأْمَثْرِيَةً* Beled suresindeki *أَوْ مَسْكِينًا دَأْمَثْرِيَةً* ifadeleri, hiç bir şeyi olmayan fakir anlamında kullanılmıştır. Nitekim Zemahşeri (ö.538/1143), “Yüzüne toprak/kum serpilmesi” ifadesinin mecâzi olarak *“onun mahcup edilmesi”* demek olduğunu belirtir.²⁴ Kanaatimizce yukarıda geçen hadisle de mecâzi manada amel etmek doğru

19 Kazan, *a.g. tez*, s.4-6, 226.

20 Ebû Davûd Süleyman b. Eş’as, *Sunen-u Ebî Dâvud*, (thk. Muhammed Abdulaziz el-Halidi) Tek cilt, I. bsk. Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 2001, Edeb, 9, H.no: 4804.; Ebû Bekr İbn Ebi Şeybe Abdullah b. Muhammed, *el-Musannef fi’l-Ahadis ve’l-Asâr*, (thk. Saïd Lahham), I-VIII, Daru’l-Fıkr, Beyrut 1994, Edeb (21), 139 (VI, s.205)

21 Ebû Davûd, *Büyu’*, 63, H.no:3482.

22 Ebu Süleyman Hamd b. Muhammed el-Hattâbî, *Mea’limu’s-Sunen*, (thk. Abdusselam Abdüşaîfi Muhammed), I-IV, Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1991, IV, s.103-104.

23 Beled, 90/16.

24 Cârullah Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşeri, *Esâsü’l-Belâğa*, Dâru’l-Fıkr, Beyrut 1979, s.112.

olan davranış biçimidir. Eğer hakiki manada amel etmeye kalkışırsak, problemleri bir uygulamayla karşı karşıya kalabiliriz.

Kinâye

Kinâye كِنَايَة veya كِنَايَة - كِنَايَة filinden mastar olup, bir şeyi kendisine delâlet eden başka bir ifade ile anlatmak,²⁵ gizlemek, kahramanlığını göstermek amacıyla künyesini söylemek veya ismini açıkça zikretmeksizin bir şeye işaret etmek²⁶ anlamlarına gelmektedir.

Abdulkahir el-Cürcanî (ö.471/1078), kinâyeyi şöyle tarif eder:

Konuşanın, dilde vaz'edilen lafzın anlamı dışında, redifi olan bir anlamı delil getirerek ifade etmek istediği anlama îmada bulunmasıdır.²⁷

Hatip el-Kazvîni (ö.739/1338), kinâyeli lafzın hem mecaz hem de asıl manasında kullanılmasına işaret ederek şöyle der:

Kinaye, gerçek anlamını kastetmek uygun olmakla birlikte, hedeflenen anlamda kullanılan bir sözdür. Böylece hem hedeflenen mananın hem de lafzın hakiki anlamının kastedilmesi yönünden kinayenin mecazdan farklı olduğu ortaya çıkar.²⁸

Edebî sanatlarla ilgili son dönemlere ait çalışmalarda da kinayeye dair yapılan tanımlarda, kinâyeli bir sözün hem gerçek hem de mecâzî manada anlaşılmasına müsait olduğu gerçeğine vurgu yapılmıştır. Mesela kinâyeye dair aşağıdaki iki tanım söz konusu gerçeğe açık bir şekilde işaret etmektedir: a) "gerçek manayı düşünmeye engel olacak bir karîne bulunmamak şartıyla bir sözü gerçek manasına da gelebilmek üzere onun dışında kullanma sanatı..." b) "kinâyeye, bir sözden hem gerçek hem mecaz anlamının anlaşılabilmesi şeklinde kullanılmaktadır."²⁹

Yapılan bu tanımlardan hareketle mecaz ile kinâye arasındaki fark ve ilişki de anlaşılmaktadır. Kinâyeyi mecazdan ayıran temel özellik, kinâyede hem hakiki hem mecâzî anlama göre ifadenin doğru olması, hakiki mananın kastedilmediğini ortaya koyan bir karînenin bulunmamasıdır. Kinâyede gerçek anlamın da geçerli olabilmesi sebebiyle onun hakikat kabilinden olması çoğunluğun görüşüdür. Bununla birlikte, kinâyenin mecaz, ne hakikat ne mecaz, kısmen hakikat, kısmen mecaz olduğunu söyleyenler de vardır.³⁰

25 Ebû 'Abdirrahman Halil b. Ahmed el-Ferahidî, *Kitabu'l-'Ayn*, (thk. Mehdi el-Mahzûmî, İbrahim es-Semerrâî), I-VIII, Daru'l-Hilal, Beyrut 1988, V, 411.

26 Muhammed b. Mukrim İbnu Manzur, *Lisanu'l-Arab*, I-XV, I. bsk. Daru Sadr, Beyrut, ty., V, 3944.

27 Cürcanî, *Delâil*, s.66.

28 Kazvîni, *Telhîs*, s.133.

29 Ali Carim-Mustafa Emin, *el-Belağatü'l-Vadiha*, Eda Neşriyat (Ofset bsk.) İstanbul, ty. s.125; M.Kaya Bilgegil, *Edebîyat Bilgi ve Teorileri*, II.bsk. Enderun Kitabevi, İstanbul 1989, s.174; Hasan Aktaş, *Edebî Sanatlar*, Konya 2002, s.42; Tâhiru'l-Mevlevî (Tahir Olgun), *Edebîyat Lügati*, (Haz. K. Edip Kürkçüoğlu), Enderun Kitabevi, İstanbul, 1973, s.88; Nusrettin Bolelli, *Belağat Beyan-Me'arî-Bedî İlimleri Arap Edebîyatı*, İFAV Yayınları, 6.bsk. İstanbul 2011, s.171.

30 Geniş bilgi için bkz., İsmail Durmuş, "Kinaye", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 34-35.

Ez-Zerkeşi (ö.794/1391), Kur'an'da mecazın varlığını kabul edenlerin, Kur'an'da kinâyenin de varlığını kabul ettiklerini, mecazın varlığını kabul etmeyenlerin aynı zamanda kinâyenin de varlığını kabul etmediklerini belirtmiştir.³¹

Kinâyeli anlatımın “meknî bih” ve “meknî anh” olmak üzere iki ögesi vardır. Kinâye yapmak için kullanılan ve telaffuz edilen hem hakikat hem de mecaz manasına gelebilen ifadeye “meknî bih” denir. Kullanılan ifadeden kastedilen manaya yani kendisinden kinâye yapılan, lafzın mecâzî manasını teşkil eden kısma da “meknî anh” denilmektedir.³²

Kinâyenin kısımları ve çeşitleri hakkında geniş bilgi vermek makalemizin maksadı dışında olmakla birlikte, kısaca hatırlamak gerekirse kinâye, örtülü olarak anlatılmak istenen unsur bakımından zattan (mevsuf), sıfattan ve nisbettén kinâye olarak üç kısma ayrılır. Kinâye, meknî bih ile meknî anh arasındaki irtibat zincirini oluşturan halkaların sayısına göre baide ve karîbe olarak iki kısma ayrılır. Kinâyenin iki unsuru arasındaki alâka vasıtalarının sayısı bakımından ayrıca ta'riz, telvih, remz ve ima şeklinde de nevilere ayrılmıştır. Vasita çoksa telvih, vasitasız ise ta'riz, vasita az ve alâka zor anlaşılırsa remz, vasita az ve alâka açıksa ima adı verilir.³³

Pek çok sebebe binaen kinâyeli anlatıma başvurulabilir. ez-Zerkeşi *el-Burhân* isimli eserinde Kur'an'da kinâye bahsini anlatırken ayetlerden örneklerle bu üslubun kullanım sebeplerini maddeler halinde sıralamaktadır.³⁴

Kanaatimizce dolaylı anlatım tarzına ve özellikle kinâye sanatına başvurma sebeplerini sınırlamak zor görünmektedir. Ancak mevcut bir edebî yazıda bulunan sanatların kullanım nedenleri sayılabilir. Kinâye konusu esasen dil bilimin alanına girmekte, bu konuda öncelikle dil bilimi kurallarına başvurulması gerekmektedir. Bu sebeple her dilin yapısı ve kinâyelerle ilgili kurallar da birbirinden farklı olacağından kinâyeli lafızların mânaya delâleti konusunun her bir dilde o dilin kuralları içinde ele alınması, çözümlerin de bu veriler üzerine oturtulması gerekir. Arap dilinde kullanılan kinâyeli lafızlar ile başka bir dilde kullanılan kinâyeli lafızlar anlam bakımından farklılık arz edebilir. Dildeki mecaz ve kinâye kalıpları âdet ve geleneklere, geçerli olan genel durum ve konumlara göre oluşur. Kinâye, edebî üslup bakımından kısa, belîğ, etkili ve dolaylı bir anlatım şeklidir. Anlatılmak istenen şeyde zihinlerde kalıcılık hedeflenmiştir.

31 Bedruddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşi, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, (tah. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim), I-IV Menşuratu Mektebeti'l-Arabiyye, Beyrut, 1972, II, 301.

32 Durmuş, “Kinâye”, *DİA*.

33 Bolelli, *age.*, s.171-174; Durmuş, “Kinâye”, *DİA*.

34 Zerkeşi, *age.* II, 301-309. “1. Gücün büyüklüğüne dikkat çekmek, 2. Muhatabın zeki oluşu, 3. Daha iyi anlatım lafzını tercih etmek, 4. Anlatımı tesirli ve vurgulu hale getirmek, 5. Sözü güzelleştirmek, 6. Belağat amacı, 7. Yermeye ve övmeye mübalağa, 8. Varılacak yere dikkat çekmek, 9. Sözü uzatmamak için, 10. Zahirin hilafına yorumlanacak mananın kast edilmesiy.”

Fıkıhta ise kinâye, herhangi bir karîne olmaksızın kendisiyle kastedilen mânanın anlaşılamayacak kadar kapalı olduğu lafzı ifade eden bir terim olarak kullanılır. Bu sebeple fakih ve usulcüler lafız-mâna ilişkisini ortaya koymaya yönelik dil tartışmalarıyla yakından ilgilenmişlerdir. Lafzın vazeldiği mânada kullanılıp kullanılmadığını gösteren birinci ayırım, hakikat-mecaz ayırımı ve adlandırmasıdır. Sarıh ve kinâye de yine bu açıdan yapılmış bir başka ayırım olup fıkıh usulünde kinâye, “kendisiyle kastedilen mâna kapalı olan ve ancak söyleyenin niyetinin bilinmesiyle veya başka bir karîne ile anlaşılabilen lafız”, bunun zıddı olan sarıh ise “ister hakikat ister mecaz anlamında kullanılsın kendisiyle kastedilen mâna açıkça anlaşılabilir lafız” şeklinde tanımlanır. Bunun için de hakikat ve mecazdan her birinin bu ikinci açıdan kendi içinde sarıh ve kinâye olmak üzere taksim edilmesi mümkündür.³⁵

Dolaylı bir anlatım tarzı olan kinâye sanatı, Kur'an'da, hadis metinlerinde, şiirde, diğer düz yazılarda vb. metinlerde kullanılmış olabilir. Bizim üzerinde durduğumuz husus, sünnet malzemesi olan bazı hadis metinlerinde kinâye üslubunun kullanılmış olmasıdır. Sünnet ifade etmeyen, yani pratik hayata uygulanma imkânı olmayan hadis metinlerinde kinâye sanatının olup olmaması, bağlayıcılığı yönüyle sünnet ifade eden hadis metinleri kadar önem arz etmemektedir. Pratik hayatımıza hitabeden hadis metinlerinde kinâye üslubunun varlığı veya yokluğu, hadis metninin farklı uygulanmasına, diğer bir ifade ile sünnet anlayışının şekillenmesine ve farklı hükümlerin oluşmasına etki etmektedir.

Hadis Metinlerinde Kinâye

H.z. Peygamber'in hadislerinde genelde hakiki anlam hâkimdir. Ancak o, bazı sebeplerden dolayı değişik edebî üslupları da kullanmıştır ki bunlardan biri de kinâyedir. Örnek vermek gerekirse, Abdesti bozan hususlarla ilgili bir rivayette şöyle buyrulur: *وَكَاءِ السُّهُ الْعَيْنَانِ فَمَنْ نَامَ فَلَيْتَوَضَّأَ*

*Kesenin (dübürün) bağı gözlerdir, kim uyursa abdest alsın.*³⁶

Hadis metninde geçen *vikâ*, kese, tulum gibi şeylerin ağzına bağlanan ip veya bağcıktır. Hadiste “gözler” kesenin ağzını büzerek kapatan “bağa”, “dübür” de kese’ye benzetilmiştir. Bedruddin Aynî (ö.855/1451), bu hadisteki lafızların kinâye üslubunun en güzel ve en latif olanlarından biri olduğunu belirtir.³⁷ Gözler uyanıklıktan kinâye olarak kullanılmış ve keseyi bağlayan bağa benzetilmiştir. Nasıl ki tulum veya kesenin bağı içindekilerin çıkmasına mani ise, uyanıklık da dübürden bir şeylerin çıkmasına manidir. İnsan uya-

35 Geniş bilgi için bkz., Ferhat Koca, “Kinâye”, Fıkıhta, DİA, Ankara, 2002, XXVI.

36 Ebû Dâvud, Tahâret,79, H.no:203; İbn Mâce, Tahâret, 26, H.no:477; Darimî, Vüdu, 48; Ahmed b. Hanbel, Müsned, IV, 97.

37 Bedruddin Aynî Mahmud b. Ahmed, *Şerhu Suneni Ebi Dâvud*, I-VI+fihrist, (thk. Abu'l-Münzir Halid b. İbrahim) I.bsk. Mektebu'r-Rüşd, Riyad 1999, 1,467-468.

nık olduğu müddetçe dübürü bağlanmış gibidir. Yani en azından kişi, kendi kendisine hâkimdir. Uykunun abdesti bozması bundan dolayıdır.³⁸ İşte bu hadis metninde dolaylı, örtülü ve belîğ bir üslup tercih edilerek abdestin uykudan dolayı bozulması kinâye yoluyla anlatılmıştır.

Hadis metinlerinde kinâye olgusuna yer verildiğine dair aktardığımız bu kısa bilgilerden sonra, asıl konumuz olan Hz. Peygamberin tövbe ve istiğfarıyla ilgili rivayetlerin tespitine ve metinlerinin hakikat ve kinâye açısından yorumlanmasına geçebiliriz.

Günlük Tövbe ve İstiğfar Sayılarına Dair Hz. Peygamber'den Aktarılan Rivayetlerin Sıhhat Açısından Değerlendirilmesi

Ebu Hüreyre'den nakledilen bir rivayete göre Rasulullah (s.a.) şöyle buyurmuştur: *والله إني لأستغفر الله وأتوب إليه في اليوم أكثر من سبعين مرة*

*Allaha yemin olsun ki ben günde yetmiş kereden fazla Allah'a tövbe ederim ve istiğfarda bulunurum.*³⁹

el-Eğarr el-Müzeni'den gelen başka bir rivayette ise Rasulullah (s.a.) şöyle buyurmaktadır: *إنه ليغان على قلبي وإني لأستغفر الله في كل يوم مائة مرة*

*Gerçekten benim kalbim perdelenir de ben her gün yüz defa Allah'tan istiğfarda bulunurum.*⁴⁰

H.z. Peygamberin günde kaç kez Allaha tövbe edip bağışlama dilediği ile ilgili hadis kaynaklarında geçen rivayetler, bu iki metin etrafında dönüp dolaşır. Ancak rivayet tariklerindeki metinlerde fazlalık ve eksiklik yönüyle farklılık bulunmaktadır. Hadis metinlerini yorumlamaya geçmeden önce rivayetlerin sened yönünden incelenmesi daha doğru olacaktır.

"*Allaha yemin olsun ki ben günde yetmiş kereden fazla Allah'a tövbe ederim ve istiğfarda bulunurum.*"⁴¹ Mealindeki hadis metni, az farklılık olmakla birlikte aynı anlamda temel hadis kaynaklarımızda yer almaktadır.⁴² Bu hadisin farklı tarikleri bulunmaktadır.⁴³ Çalışmamıza esas aldığımız Buharî'deki metnin senedi şöyledir: Buharî(ö.h. 256) → Ebu'l-Yeman Ha-

38 eş-Şerif er-Razî, *el-Mecâzâtü'n-Nebeviyye*, s. 277-278; Aynî, *Şerhu Sunen*, I,467-468; Ebu't-Tib Muhammed Şemsulhak Azimabadî, *'Avru'l-Ma'bud Şerhu Sunen-i Ebi Davud*, tek cilt (thk. Raid b. Sabri b. Ebi 'Alfe), Beytül-Efkar ed-Devliyye, Amman, ty. s.121-122.

39 Buharî, *Deavât*, 3 (istiğfar): Tirmizi, *Tefsir*, Muhammed suresi, H.no:3259.

40 Müslim, *Zikr ve Dua*, 12 (istihbabü'l-istiğfar), H.no: 41 (2702); Ebü Dâvud, *Vitr*, 26 (istiğfar), H.no: 1515; Tirmizi, *Tefsir*, Muhammed suresi, H.no:3259;İbnü Mace, *Edep*, 57 (istiğfar), H.no:3815.

41 Buharî, *Deavât*, istiğfar, H.no: 5948.

42 Buharî, *Deavât*, istiğfar, H.no: 5948; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 282, 341; Tirmizi, *Tefsir*, Muhammed suresi, H.no:3259; İbnü Mace, *Edep*, 57 babü'l-istiğfar H.no: 3816, 3817; Ebü Abdurrahman Ahmed b. Şu'ayb. en-Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübra*, (Abdulğaffar Süleyman Bendar), I-VI, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1991, Amelü'l-yevm ve'l-Leyl, Kem Yetubü fi'l-yevm,VI/114 -115.

43 Ebü Hüreyre'den 8, Enes b. Malik'ten 2, Ebü Musa el-Eş'ari ve Huzeyfe el-Yeman'dan birer olmak üzere bu hadisin sahabe olarak toplam 12 tariki tespit edilmiştir.

kem b. Nüfey'(ö.h.222)⁴⁴ → Şu'ayb b. Ebi Hamza(ö.h.162)⁴⁵ → İbn Şihab ez-Zühri(ö.h.124)⁴⁶ → Ebu Seleme Abdullah b. Abdırrahman (ö.h.94)⁴⁷ → *Ebu Hüreyre(ö.h.57)*⁴⁸ şeklindedir. Senetteki ravilerin cerh-ta'dil ve birbirlerine mülaki olmaları (görüşmeleri) yönüyle durumları incelendiğinde, Buhari kanalıyla gelen hadisin ravilerinin güvenilir, senedinin muttasıl ve sahih olduğu görülmüştür.

"Gerçekten kalbim perdelenir ve ben her gün yüz defa Allah'tan istiğfarda bulunurum," mealindeki hadis metnine gelince, "Gerçekten kalbim perdelenir" ifadesi bazı rivayetlerde hiç bulunmamakla birlikte, az bir farklılıkla da olsa bazı temel hadis kaynaklarımızda yer almaktadır.⁴⁹ Ayrıca bu hadisin farklı tarikleri de bulunmaktadır.⁵⁰ Ancak bütün senedleri burada incelemek çalış-

- 44 Bkz., Abdurrahman b. Muhammed İbn Ebi Hatim er-Razi, *Kitabu'l-Cerh ve't-Ta'dil*, I-IX, Daru İhyai't-Türasi'l- Arabi, Beyrut 1952, III/129; Zehebi, *Siyeru 'Alam*, X, 319; *Tehzibü't-Tehzib*, II, 402-403. Ebu'l-Yeman Hakem b. Nafi' el-Behrani el-Himsi(ö.222)'den Buhari gibi Yahya b. Main ve Ahmed b. Hanbel de hadis rivayetinde bulunmuş ve İbn Ebi Hatim onun hakkında nebül, sadük ve sika ta'dil lafızları kullanmıştır. Ancak onun Şu'ayb b. Ebi Hamza(ö.h.162)'dan rivayetlerinden sadece biri *sema*', diğerleri *icazet* yoluyla alındığı belirtilmiştir. 'İcli onun için la *be'se bhi*, İbn Ammar el-Mavsi ise *sika* değerlendirmesinde bulunmuştur. Ebu'l-Yeman Hakem b. Nafi, Şu'ayb b. Ebi Hamza ile görüşmüş ve ondan hadis almıştır.
- 45 Zehebi, *Siyeru 'Alam*, VII, 187. Şu'ayb b. Ebi Hamza(ö.h.162) ile ilgili olarak, Zehebi onun hadiste *imam*, *mutkin*, *hafız* olarak değerlendirmiştir. İbn Şihab ez-Zühri'den hadis almıştır.
- 46 Zehebi, *Siyeru 'Alam*, V, 326-350. İbn Şihab ez-Zühri(ö.124)'nin asıl adı Muhammed b. Müslim b. 'Ubeydillah'dır. O hadis ilmini ilk tedvin eden ve yazan olarak bilinir. Sünneti en iyi bilen, sebt, hucet ve benzeri zor bulunur şeklinde değerlendirilmiş, hadiste otoriterdir (otorite değıimli?) ve Ebu Seleme Abdullah b. Abdırrahman'dan hadis almıştır.
- 47 Zehebi, *Siyeru 'Alam*, IV, 287-292; İbn Hacer Askalani, *Tehzibü't-Tehzib*, (thk. Siki Cemil 'Attar), I-X+ I-II fihrist, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1995, X, 130-132. Ebu Seleme Abdullah b. Abdırrahman b. 'Avf (ö.h.94), Ebü Zura'nın değerlendirmesine göre o *sika* ve hadiste *imam*'dır. Ebü Hüreyre'den hadis almış, ancak babası Abdırrahman b. 'Avf'tan naklettikleri mürsel kabul edilmiş, İbn Sa'd onu fakih, sika ve çok hadis bilen biri olduğunu, yetmiş iki yaşındayken hicri 94 tarihinde vefat ettiğini nakleder.
- 48 Ebu Abdillah Şemsuddin Muhammed b. Ahmedez-Zehebi, *Siyeru 'Alamü'n-Nubela*(thk. Şu'ayb el-Arnayud yönetiminde), I-XXV, Muessesetu'r-Risale, Beyrut 1990, II, 578-632. Ebü Hüreyre(ö.h.57)'nin asıl adı Abdurrahman b. Sahr'dır, ancak Ebü Hüreyre lakabıyla meşhurdur Hz. Peygamberden en fazla hadis rivayet eden sahabidir. Sahabe 'udul kabul edilmiştir.
- 49 Müslim, Zikr ve Dua, 12 (istihbabü'l-istiğfar), H.no: 41 (2702); Ebü Dâvud, Vitir, 26 (istiğfar), H.no: 1515; Tirmizi, Tefsir, Muhammed suresi, H.no:3259; İbnü Mace, Edep, 57 babü'l-istiğfar H.no: 3815; Müsned, II/67, 450, 402, IV/211(4 rivayet), 260(4 rivayet), 410, V/371, 396, 397, 402, 411; Abdullah b. Abdurrahman ed-Darimi, *Sünenü Darimi*, Daru İbn Hazm, Beyrut 2002, Rikak, (15) İstiğfar, H.no:2757; Muhammed b. İsmail el-Buhari, *el-Edebü'l-Müfred*, Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye, (thk. Muhammed Fuâd Abdalbaki), Beyrut, 1989, Ezkar, Seyyüdül-istiğfar, s.217-219 H.no:618, 619, 621, 627; Ebü Dâvud et-Tayalisi Süleymen b. Dâvud, *Müsnedü Ebî Dâvud et-Tayâlisî*, Dairatü'l-Me'arif en-Nizamiyye, Haydarabâd 1321, s.57, H.no: 427, s.166, H.no: 1202; Nesai, *Sünenü Kübra*, amelü'l-yevm ve'l-leyl, VI/31, H.no: 9932, 9933,9934; VI/114-119, H.no: 10265, 10268, 10272, 10274, 10275, 10276, 10277, 10278, 10279, 10280, 10281, 10282, 10283, 10284, 10285, 10286, 10287, 10292, 10293, 10294; Abd b. Humeyd, *Müsned*, (thk. Subhî el-Bedrî es-Samirai) Mektebetü's-Sünne, Kahire, 1988, s.141/H.no: 363, 364, s.196/H.no:558, s.251/H.no:786, s.257/H.no:810; Ebü Bekr İbn Ebi Şeybe Abdullah b. Muhammed, *el-Musarref*, I-VII, (thk. Kemal Yusuf Hüt) Mektebetü'r-Rüşd, Riyad,1409, VI/34, H.no:29266; VI/56, H.no: 29441, 29442, 29443, 29444, 29445, 29448;VII/172-173, H.no:35071, 35072, 35073, 35074, 35075, 35078.
- 50 Ebü Hüreyre'den 8, Huzeyfe el-Yeman'dan 13, Abdullah b. Ömer'den 11, el-Eğarr b. Yüsr el-Müzeni'den 25, Hz. Aişe'den bir ve adı verilmeyen bir sahabi'den de13 olmak üzere bu hadisin sahabe olarak toplam 71 tariki tespit edilmiştir.

manın sınırlarını aşacağından, metnini esas aldığımız Müslim'in *el-Camiu's-Sahih* ile Ebû Dâvud'un *Sünen* adlı eserlerindeki hadis metinlerinin sened ricali ile ilgili değerlendirme yapmakla yetineceğiz. Müslim'in senedi şöyledir:

Müslim b. Haccac el-Kuşeyrî(ö.h.261) →Yahya b. Yahya b. Bükeyr (ö.h.226)⁵¹/Küteybe b. Said (ö.h.240)⁵²/Ebu'r-Rabi' el-'Atkî (ö.h.234)⁵³ →Hammad b. Zeyd (ö.h.179)⁵⁴ →Sabit b. Eslem (ö.h.127)⁵⁵ →Ebû Bürde Ömer b. Ebî Musa Abdillâh(ö.h.104)⁵⁶ →el-Eğarr b. Yüsr el-Müzenî(ö.?)⁵⁷ şeklindedir.

Müslim kanalıyla gelen bu hadisin senedi ile ilgili yapılan kısa bir inceleme neticesinde senette bulunan ravilerin güvenilir, senedin muttasıl ve sahih olduğu görülmüştür.

Ebû Dâvud rivayetinin senedi de şöyledir:

Ebu Davud (ö.h.275) → Süleyman b. Harb (ö.h.224)⁵⁸/Müsedded b. Müserhed(ö.h.228)⁵⁹ → Hammad b. Zeyd (ö.h.179)⁶⁰ → Sabit b. Eslem (ö.h.127)⁶¹ →Ebû Bürde Ömer b. Ebî Musa Abdillâh(ö.h.104)⁶² →el-Eğarr b. Yüsr el-Müzenî(ö.?)⁶³ şeklindedir.

- 51 Zehebi, *Siyeru 'Alam*, X, 519-525. Yahya b. Yahya b. Bekr (ö.h.226), dönemin ilim adamı, sika, zeki, fakih ve İmam Malik'in fetvalarıyla fetva veren biri olduğu bildirilmektedir.
- 52 Zehebi, *Siyeru Alam*, XI/13-24; *Tehzibü't-Tehzib*, VI/488-490. Küteybe b. Said es-Sakafî(ö.h.240), hafız, fakih, kadı olarak, ensab ve ahbar ilimlerinde Horasan'da yetişen büyük âlimlerdendir. Müslim'in hadis aldığı hocalarındandır.
- 53 *Tehzibü't-Tehzib*, III, 476. Ebu'r-Rabi' el-Uteki (ö.h.234)'nin asıl adı Süleyman b. Davud ez-Zehranî olup Buharî, Müslim ve Ebû Dâvud'un hocasıdır. Yahya b. Main, Ebû Zur'a, İbn Kani' ve Ebû Hatim, onunla ilgili *sika* değerlendirmesinde bulunmuşlardır. İbn Hacer, onunla ilgili cerh edici her hangi bir lafız bilmediğini belirtir.
- 54 Zehebi, *Siyeru 'Alam*, VII, 456-464. Hammad b. Zeyd (ö.h.179), hafız ve devrinin güvenilir muhaddislerinden olup, Yahya b. Main tarafından dönemin en sağlam ve güvenilir ilim adamı olarak değerlendirilmiştir. 'İcli onun sika ve kuvvetli bir hadis hafızı olduğunu belirtir.
- 55 Zehebi, *Siyeru 'Alam*, V, 220-225. Sabit b. Eslem (ö.h.127), 'İcli, Nesaî ve Ebû Hatim er-Razî'ye göre *sika*'dır.
- 56 Zehebi, *Siyeru 'Alam*, V, 5-7. Ebû Bürde Ömer b. Ebî Musa Abdillâh(ö.104), Ebû Musa el-Eş'arî'nin oğlu ve asıl adı Ömer b. Abdillâh'dır. O, ilim deryası ve bil ittifak *huccettir*.
- 57 Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakatu'l-Kubra*, I-VIII, Darü's-Sadr, Beyrut, ty. VI, 49; *Tehzibü't-Tehzib*, I, 377. el-Eğarr b. Yesar el-Müzenî(ö.?) sahabeden olup onun el-Müzenî veya el-Cühenî olduğu ile ilgili ihtilaf olmakla birlikte, Buharî onun el-Müzenî olmasının daha doğru olduğunu belirtmektedir. Hz. Peygamber'den rivayeti yanında Hz. Ebû Bekir'den de rivayette bulunmuştur.
- 58 Zehebi, *Siyeru 'Alam*, X, 330-334. Süleyman b. Harb (ö.224), Ebû Dâvud'un hocası olduğu gibi Buharî'nin de hocasıdır. Mekke kadılığı da yapmış olan Süleyman b. Harb, imam, hafız, sika bir kimse idi. Onunla ilgili sika sebt, sika me'mûn değerlendirilmesi yapılmıştır.
- 59 'İcli, *Kitabu's-Sikât*, II/272; Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer Darakutni, *Sunenu Darakutni*, (thk.S.Abdullah Haşim Yemani el-Medeni, et-Ta'liku'l-Muğni ile beraber), Daru'l-Mehasin, Medine 1966, Hudud, H.no:34, III/90 ; Zehebi, *Siyeru 'Alam*, X/592. Müsedded b. Müserhed(ö.228), Ebû Dâvud'un hocası olduğu gibi Buharî'nin de hocasıdır. Ahmed b. Abdillâh el-'İcli (ö.261), Müsedded'in "*sika*" olduğunu, Yahya b. Ma'in(ö.233) ise onun için "*sikatün sikatün*" değerlendirmesinde bulunur. Buharî, Müsedded ve Yahya b. Said hakkında *sikatün huşfazun* şeklinde değerlendirme yaparak, Müsedded hakkında ta'dil lafızlarından *sika hafız* kelimelerini kullanmıştır.
- 60 Zehebi, *Siyeru 'Alam*, VII, 456-464.
- 61 Zehebi, *Siyeru 'Alam*, V, 220-225.
- 62 Zehebi, *Siyeru 'Alam*, V, 5-7.
- 63 İbn Sa'd, *et-Tabakatu'l-Kubra*, VI, 49; *Tehzibü't-Tehzib*, I, 377

Ebû Dâvud kanalıyla gelen hadisin senesinde bulunan raviler de güvenilir, sened muttasıl ve sahihtir. el-Elbanî'ye göre de bu hadis sahihtir. Çalışmamızda esas aldığımız hadis senetlerini sıhhat yönünden inceledikten sonra bunları metin yönünden incelemeye başlayabiliriz.

H.z. Peygamberin Günlük Tövbe ve İstiğfar Sayılarıyla İlgili Rivayetlerin Metin Yönünden İncelenmesi

H.z. Peygamberin tövbe ve istiğfarlarıyla ilgili rivayet metinleri temelde iki tanedir. Birincisi şu rivayettir; Rasulullah (s.a.) şöyle buyurmaktadır:

والله إني لأستغفر الله وأتوب إليه في اليوم أكثر من سبعين مرة *"Allaha yemin olsun ki ben günde yetmiş defadan fazla Allah'a tövbe eder ve istiğfarda bulunurum."*⁶⁴

Bu hadisin diğer varyantları ise şöyledir:

*"Gerçekten ben günde yetmiş defadan fazla Allah'a tövbe eder ve istiğfarda bulunurum."*⁶⁵ Bu metinde *"Allaha yemin olsun"* ifadesi yoktur.

*"Gerçekten ben günde yetmiş kez Allah'a tövbe eder ve istiğfarda bulunurum."*⁶⁶ Bu metinde *"Allah'a yemin olsun"* ifadesi ile ... den daha fazla "أكثر من" ifadeleri bulunmamaktadır.

*"Gerçekten ben günde yetmiş kez Allah'a istiğfarda bulunurum."*⁶⁷ Bu metinde de hem yemin "والله" lafzı, hem tövbe "وأتوب إليه" lafzı, hem de ... den daha fazla "أكثر من" ifadeleri bulunmamaktadır.

Verilen bu hadis metinlerindeki farklılıkları bir kenarda tutarsak, ortak ifade, *"Gerçekten ben günde yetmiş kez Allah'a istiğfarda bulunurum"* şeklindeki metindir.

İkincisi de şu rivayettir; Rasulullah (s.a.) şöyle buyurmaktadır:

إنه ليغان على قلبي وإني لأستغفر الله في كل يوم مائة مرة *"Gerçekten benim kalbim perdelenir ve ben her gün yüz defa Allah'tan istiğfarda bulunurum."*⁶⁸

Bu rivayet metninde Peygamberimiz, günlük istiğfar sayısını yetmiş yerine yüz olarak ifade etmektedir. Ayrıca bu rivayet metninde istiğfarın nedeni mahiyetinde *"Gerçekten benim kalbim perdelenir"* ifadesi de yer almaktadır. Günlük yüz defa istiğfar ile ilgili rivayet metinlerinde şu farklılıkları görürüz:

*"Ben her gün yüz defa Allah'tan istiğfarda bulunurum."*⁶⁹ *"Gerçekten ben günde yüz defa Allah'a tövbe ve istiğfarda bulunurum."*⁷⁰ *"Allah'a tövbe edi-*

64 Buharî, Deavât, istiğfar, H.no: 5948.

65 Müsned, II/282, 341.

66 İbnü Mace, Edep, 57 (istiğfar), H.no:3816.

67 Tirmizi, Tefsir, (47)Muhammed suresi, H.no:3259.

68 Müslim, Zıkr ve Dua, 12 (istihbabü'l-istiğfar), H.no: 41 (2702); Ebû Dâvud, Vitir, 26 (istiğfar), H.no: 1515; Tirmizi, Tefsir, Muhammed suresi, H.no:3259;İbnü Mace, Edep, 57 (istiğfar), H.no:3815.

69 İbnü Mace, Edep, 57 (istiğfar), H.no:3815; Darimi, Abdullah b. Abdurrahman (ö.255/869), *Sünenü Darimî*, Daru İbn Hazm, Beyrut, 2002, Rikak, (15)İstiğfar, H.no:2757

70 Müsned, II, 450; İbn Ebî Şeybe, el-Musannef, VII,172; Nesai, *Sünen'l-Kübrâ*, ameli'l-yevm ve'l-leyl, VI/114.

niz. *Ben her gün yüz defa Allah'a tövbe ederim.*⁷¹ “Ey insanlar! Allah'a tövbe ve istiğfarda bulununuz. Ben her gün yüz defa Allah'a tövbe ve istiğfarda bulunurum.”⁷²

Verilen bu hadis metinlerindeki farklılıkları bir kenarda tutarsak ortak ifade, “Gerçekten ben günde yüz defa Allah'a istiğfarda bulunurum” şeklindeki metindir. Her iki rivayet metnindeki ortak ifadenin farkı *yetmiş* ile *yüz* sayılarıdır.

Ebû Hüreyre (r.a.)'den gelen rivayete göre; *واستغفر لذنبك وللمؤمنين والمؤمنات* “Günahından ötürü istiğfar et, (aynı şekilde) iman eden erkek ve kadınlar için de istiğfar et.”⁷³ Ayetinin inmesi üzerine Hz. Peygamber “ben günde yetmiş kez Allah'a istiğfarda bulunurum”⁷⁴ buyurmuştur.

Kur'an-i Kerim'de *لِيُغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ* “Böylece Allah, senin geçmiş ve gelecek günahını bağışlar,”⁷⁵ buyrulmasıyla Hz. Peygamber'in günahlardan bağışlandığı bildirilmektedir. “Esasen bütün peygamberler gibi Hz. Peygamber de ismet özelliğine sahiptir, dolayısıyla zaten günahattan korunmuştur. Şu halde Peygamberimizin bağışlandığı bildirilen günahı, fiilen işlediği yahut işleyeceği bir günah olmayıp, beşer olması hasebiyle kendisinde bulunan günah işleme potansiyelidir. İsmet sıfatı, Peygamberlerdeki bu potansiyel günah işleme imkânının fiiliyata geçmesini önleyen ilahi bir koruma ve esirgemedir; ayetteki af bu anlamdadır.”⁷⁶ Elmalılı M. Hamdi Yazır ise Hz. Peygamberin günah işlemediğinin ve bundan hesaba çekilemeyeceğinin, kinaye üslubu ile anlatıldığını belirtir.⁷⁷

“Günahından ötürü istiğfar et, (aynı şekilde) iman eden erkek ile kadınlar için de istiğfar et”⁷⁸ ayetiyle ilgili yapılan yorumlar ise şöyledir: “1. Sözün muhatabı Hz. Peygamber olmakla beraber asıl hedefi ümmettir. 2. Hz. Peygamber tevazu gereği kendi hata ve günahından bahsettiği ve devamlı Allah'tan af dilemekte olduğu için bu güzel davranışa uygun bir ifade kullanılmıştır. 3. Hz. Peygamber için günah olan veya onun günah saydığı şey, sıradan insanlar için tabii ve mübah olan davranışlardır. Nitekim kendisi şöyle buyurmuştur: “Kalbimin perdelendiği oluyor ve ben günde yüz defa Allah'tan af ve mağfiret diliyorum,”⁷⁹ Burada perdelenme diye çevirdiğimiz kelime “Allah'ı

71 Buharî, *el-Edebü'l-Müfred*, Ezkar, Seyyüdül-istiğfar, s.218, H.no:621; Müsned, IV, 211, 260.

72 Müsned, IV, 211, 260, 261;V, 411; Nesai, *Sünen'l-Kübrâ*, amelü'l-yevm ve'l-leyl, VI, 114, H.no: 10265; VI,116, H.no: 10278, 10279, 10280, 10281; Abd b. Humeyd, *Müsned*, s.141, H.no: 363.

73 Muhammed, 47/19

74 Tirmizi, Tefsir, (47)Muhammed suresi, H.no:3259.

75 Fetih, 48/2

76 Diyanet, Komisyon, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, I-V, DİB Yayınları, Ankara, 2006, V, s.66

77 Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I-X, Eser Neşriyat, İstanbul, 1971, VI, s.4407

78 Muhammed, 47/19

79 Müslim, Zikir ve Dua, 12 (istihbabül-istiğfar), H.no: 41 (2702); Ebû Dâvud, Vitir, 26 (istiğfar), H.no: 1515; Tirmizi, Tefsir, Muhammed suresi, H.no:3259;İbnü Mace, Edep, 57 (istiğfar), H.no:3815.

anma ve hatırda tutma konusundaki kesinti” olarak açıklanmıştır. Yani Hz. Peygamber her an ilahî şuur içinde yaşamaktadır, bu şuurda anlık kesintileri günah sayıp onlara da tövbe etmektedir.”⁸⁰

Maturidî, Allah Teâlâ'nın Hz. Peygambere istiğfarı emretmesi, onun günah işleminin caiz olduğunu, fakat onun ne gibi günah işlediğini bilemeyeceğimizi ve Peygamberlerin günahlarını bilmek ve hatırlamakla mükellef olmadığını belirtir. Peygamberlerin günah ve hatalarının diğer insanların günahları gibi olmadığını, insanların günahlarının büyük veya küçük olsun çirkin işleri yapmak şeklinde; Peygamberlerinkilerin ise yapılacak işlerin en iyisini terk etme şeklinde olabileceğini ifade eder.⁸¹

Hz. İbrahim⁸² ve Hz. Nuh⁸³ gibi Peygamberlerin mağfiret istemelerini de hatırlarsak, onların zaman zaman vehim şeklinde veya en iyisini ya da en faziletlisini terk etme şeklinde cereyan eden fiillerinin günah (zenb) sayılması ve bunlardan dolayı tövbe ve istiğfarda bulunmalarının hem akli hem de nakli verilerden hareketle makul görüldüğü söylenebilir. Bu hususun onların ismet sıfatına da bir eksiklik getirdiği söylenemez.

Hadisin farklı varyantlarında geçen *أكثر من سبعين مرة* “yetmişten daha fazla” ve *سبعين مرة* “yetmiş kez” ifadeleri, Hz. Peygamberin günlük en az yetmiş ve üstü sayıda istiğfarda bulunduğunu ifade etmektedir. Buradaki yetmiş (70) sayısı üzerinde durmak gerekirse, bu ifadeden altmış dokuzdan sonra ve yetmiş bir'den önceki sayı kastedilmektedir. Arapçada 70 sayısı gerçek manada kullanılmamanın yanı sıra kesretten kinâye olarak ta kullanılmaktadır. Kur'an'da üç yerde geçen bu ifadeyi kısaca incelemekte yarar mülâhaza etmekteyiz.

وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلًا لِمِيقَاتِنَا “Musa, tayin ettiğimiz vakitte kavminden yetmiş adam seçti,”⁸⁴ ayetindeki yetmiş sayısı gerçek manada kullanılmış olabilir. Rivayetlere göre “Hz. Musa, İsrailoğulları'nın on iki oymağından (sıbt) seçtiği yetmiş kişiyi yanına alarak, kavminin altın buzağıya tapmalarından dolayı af dilemeleri, dua ve niyazda bulunmaları için, Allah'ın kendisi ile konuştuğu mekân olmasıyla kutsallık kazanmış bulunan Tur-i sinâ'ya”⁸⁵ gitmiştir.

إِنْ تَسْتَغْفِرِ لَهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً فَلَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ “onlar için yetmiş kez af dilesen de Allah onları asla affetmeyecek,”⁸⁶ ayetindeki yetmiş ifadesiyle “belirtilen sayı çokluktan kinâye olup bununla, Rasulullah ne kadar dua ederse etsin, artık ayette

80 Diyanet, *Kur'an Yolu*, V, s.53-54.

81 Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed el-Maturidî, *Te'vilatu Ehli's-Sunne*, I-V, (thk. Fatıma Yusuf el-Haymî), I.bsk. Müessesetu'r-Risale, Beyrut 2004, IV, s.507.

82 Şu'ara, 26/82; İbrahim, 14/41.

83 Nuh, 71/28

84 Araf 7/155

85 Diyanet, *Kur'an Yolu*, II, s.598.

86 Tevbe 9/80

işaret edilen münafıklar için bağışlanma ümidi taşımaması istenmektedir.⁸⁷ Zemahşeri de yetmiş lafzının gerçek sayı değil de kesret ifade ettiğini belirtir.⁸⁸

“Sonra da onu yetmiş arşın uzunluğunda bir zincire dize”⁸⁹ Mealinde geçen 70 sayısı, kesretten kinâye olarak yorumlanmıştır.⁹⁰ Böylece Kur’an’da geçen yetmiş sayısının hem gerçek anlamda hem de kesretten kinâye olarak kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır.

“Gerçekten benim kalbim perdelenir ve ben her gün yüz defa Allah’tan istiğfarda bulunurum”⁹¹ rivayetine gelince, “perdelenir” diye çevirdiğimiz kelimenin aslı يغين - يغين - يغين şeklinde ikinci baptan olup gökyüzünün bulutla kaplanması, örtülmesi, bir şeyi kaplamak, örtmek anlamlarına gelmektedir.⁹² Ğayn غين kelimesi, bulut anlamında⁹³ olup يغين على قلبه غينا şeklinde mechul siğa ile kullanıldığında ise “istek; şehvet onu kapladı; kalbi örtüldü, perdeleni, bir örtü giydirildi” gibi anlamlara gelmektedir.⁹⁴

Gökyüzünü bulut kapladığında mechul kalıp ile غان fiili kullanılır. Rasulullah’ın kalbinin perdelenmesinden maksat ise beşer olarak kaçınılması mümkün olmayan dalgınlıkların kendisine arız olmasıdır. Onun kalbi her an için Allah’ın zikri ile meşgul olurdu. Ashabın işleriyle meşguliyeti, Resulullah’ın kalbini Allah’ın zikrinden alıkoyduğunda da bunu kendi mevkiine göre günah sayar ve istiğfar ederdi.⁹⁵ Şarihler de ğayn ifadesinden kalbi kaplayan şeylerin, gevşekliğin, zikirden gafletin veya ümmeti hakkında duyduğu endişe gibi anlamların kastedildiğini belirtmişlerdir.⁹⁶

Peygamberlerin büyük günah işlemediğine, küçük günahlarla ilgili ise farklı görüşlerin bulunduğu dair tartışmaya girmek bu makalenin konusu ve hacmini aşacaktır. Ancak Peygamberimizin, Abese Sûresi’nde bahsedilen Abdullah b. Ümmi Mektûm olayından dolayı itaba uğradığı bilinmektedir.⁹⁷

87 Diyanet, *Kur’an Yolu*, III, s.41; Lisanu’l-Arap, “سبع” md. Abdülcelil Bilgin, Kur’an’daki Deyimler ve Zemahşeri’nin Keşşafı, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2008, s. 192-193.

88 Ebu’l-Kasım Carullah Muhammed b. Ömer ez-Zemahşeri, *el-Keşşaf an Hakaiki’t-Tenzil ve Uyuni’l-Akavil fi Vucuhi’t-Te’vil*, I-VI, Daru’l-Mushaf, Kahire, 1977, II, s.205-206.

89 Hakka, 69/32

90 Diyanet, *Kur’an Yolu*, V, s.448.

91 Müslim, Zıkr ve Dua, 12 (istihbabü’l-istiğfar), H.no: 41 (2702); Ebû Dâvud, Vitr, 26 (istiğfar), H.no: 1515; Tirmizi, Tefsir, Muhammed suresi, H.no:3259;İbnü Mace, Edep, 57 (istiğfar), H.no:3815.

92 İbrahim el-Medkür, *el-Mu’cemu’l-Vesit*, Çağrı y. ty. “غان” md.

93 Ferahîdî, *Kitabu’l-Ayn*, VIII, 450.

94 Ebu’l-Hüseyn Ahmed b. Zekeriyâ İbn Faris, *Mu’cemu Mekayisi’l-Lüğa* (thk. Abdusselam Muhammed Harûn), I-VI, Daru’l-Cil, Beyrut, 1991, “غين” md.; Lisanu’l-Arap, “غين” md.

95 Mecduddin Ebu Saadat b. Muhammed İbnü’l-Esir, *en-Nihaye fi Garibi’l-Hadis ve’l-Eser*, I-V, Daru İhyau Kütübi’l-Arabi, (thk. Tahîr Ahmed Zavi, M. Muhammed et-Tannahî), Kahire, ty.. III, 403.

96 Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref en-Nevevî, *Şerhu Sahihi Müslim*, I-XVIII, el-Mabaatu’l-Mısıryye, Kahire, ty. XVII, 23.

97 Abese, 80/1-10.

Kanaatimizce peygamberler için bu gibi zelle kabilinden vakıalar bile tövbe ve istiğfarın sebebi olabilir.

Tövbe terimi, Allah için kullanıldığında yapılan kötülüğü, işlenen günahı veya kabahati affedip bağışlamak; kul açısından ise yaptığı günah kabahat veya günah olduğunu bilip onu bırakıp terk ederek Allah'a dönmek, yani onun emirlerine uymak ve yasak ettiği şeylerden kaçınmak suretiyle Allah'a sığınarak ondan af ve mağfiret dilemek, yaptıklarına pişman olduğunu belirterek yalnız ona yalvarmak demektir.⁹⁸

Hadis metninde geçen مائة مرة "yüz defa" lafzı, bilinen onun katları olan on tane on demektir. مائة kelimesinin aslı مائة kökünden gelmekte ve nemime yapmak anlamındadır. Kelimenin aslı, مائة vezni gibi مائة şeklinde isim olup ya (ي) harfinin hazfedilmesiyle مائة şekline gelmiştir. İfal habından الذراحم أمأيت الذراحم demek, "dirhemleri yüze tamamladım" demektir. مائة/مئة "yüz" kelimesinin çoğulu مئاة/مئات şeklinde gelir⁹⁹ ve Kur'an'da sekiz yerde geçer. Bunlar:

Bakara sûresi 259. ayette iki yerde مائة عام "yüz sene" şeklinde geçip hakiki anlamda kullanılmış; 261. Ayette ise مائة حبة "yedi başak bitiren bir dane gibidir ki, her başakta yüz dane vardır," şeklinde geçip infakta bulunan kişiye bir iyilik karşısında yedi yüz kat sevap verileceği temsili olarak anlatılmıştır.

Enfal Sûresi 65. ayette مائة "Eğer sizden yüz kişi olursa, kâfir olanlardan bin kişiye galip gelirler." şeklinde ve 66. ayette مائة صابرة "O halde sizden sabırlı yüz kişi bulunursa, (onlardan) iki yüz kişiye galip gelir, ..." şeklinde savaş için teşvikte mübalağa ve kesret manasında kullanılmıştır.¹⁰⁰ Kehf sûresi 25. ayette ثلاث مائة سنين "Onlar mağaralarında üç yüzyıl ve buna ilaveten dokuz yıl kalmışlardır" şeklinde "yüz" sayısı gerçek manada kullanılmıştır.

Nur sûresi 2. ayette مائة جلد "Zina eden kadın ve zina eden erkekten her birine yüz sopa vurun," şeklinde yine "yüz" sayısı hakiki manada kullanılmıştır.

Sâffât sûresi 147. ayette مائة ألف "Onu, yüz bin veya daha çok kişiye peygamber olarak gönderdik," şeklinde geçen rakamsal ifade, "Bir şahıs o yerleşim merkezini gördüğünde, nüfuslarının yüz bin veya daha fazla olduğunu tahmin eder" anlamında,¹⁰¹ yani tahmin ve kesret için kullanılmıştır.

98 Cihat Tunç, "Tövbe Hakkında Bazı Meseleler", A. Ü.İ. F. Dergisi, Ankara 1981 c.24, s.394. Hadis metninde geçen "tövbe ederim" ifadesini inceleyecek olursak, t-v-b توب kökünden gelen tövbe kelimesi, gūnahtan dönmek (rūcū etmek) anlamına gelir. (Lisan-ül Arap, "توب" md. I, 233) Tövbe kelimesi 'alā "على" harfi ceriyle kullanıldığında kelime geçişli hale gelir ve Allah hakkında tövbe kelimesi her zaman 'alā "على" harfi ceriyle kullanılır. Tövbe kelimesi bu şekliyle kullanıldığında affetme anlamı ortaya çıkar. (Bu anlam için bkz. Nisa, 4/117-118; Maide, 5/39;Tevbe, 9/15; Ahzab, 33/24) İltā "إلى" harfi ceriyle dönmek istenene ve beklenene doğru yönelmek manalarına gelir. (Bu anlamda kullanılan ayetler için bkz. Nisa, 4/18; Nahl, 16/119; Nur, 24/31;Tahrim, 66/8)

99 Ferahidî, Kitabu'l-'Ayn, VIII, 423; İbnü Faris, age. "مائي" md. V, 292.

100 Zemahşeri, Keşşaf, II, 175.

101 , Ebu'l - A'la el-Mevdudî, Tefhîmu'l-Kur'an, (çev. Komisyon), I-VII, İstanbul 1986, V, 41

Hiz. Peygamberin Tövbe ve İstiğfarlarıyla İlgili Rivayet Metinlerinin Hakikat Olarak Yorumlanması

"Allaha yemin olsun ki ben günde yetmiş defadan fazla Allah'a tövbe eder ve istiğfarda bulunurum."¹⁰² rivayetinin metnindeki lafızlara göre Hiz. Peygamber, tövbe ve istiğfarını gerektirecek bir davranışından veya kendisinin gerekli görmesinden dolayı her gün en az yetmiş ve daha fazla kez Allah'a tövbe ve istiğfarda bulunmuştur. Hiz. Peygamberin günlük bu kadar sayıda Allah'a tövbe ve istiğfarda bulunduğunu söylemesini kavli, bizzat yapmasını da fiili bir sünnet olarak değerlendirmek gerekir.

Büyük veya küçük bir günah işledikten sonra Allah'a tövbe ve istiğfarda bulunmanın gerektiği bilinmektedir. Ancak akla şöyle bir soru gelmektedir. Acaba Hiz. Peygamber her gün en az yetmiş ve daha fazla sayıda tövbe ve istiğfarını gerektirecek davranışlarda bulundu mu? Veya kendisi bu kadar sayıyı ve daha fazlasını niçin gerekli gördü?

Hiz. Peygamber'in masum olduğu, büyük ve küçük günah işlemediği bilinmektedir. Bu nedenle onun istiğfar ve tövbe etmesinin bunları günde defalarca tekrarlamasının hikmeti çeşitli şekillerde anlatılmıştır.

Sindî'ye göre Allah Teâlâ'nın, *وَاسْتَغْفِرُهُ إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا* "O'ndan mağfiret dile. Çünkü O, tevbeleri çok kabul edendir,"¹⁰³ ayetinin gereğini yapmış, *إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ* "şüphesiz Allah çokça tövbe edenleri sever,"¹⁰⁴ ayetinin hükmüne sarılarak tekrar tekrar istiğfarda bulunup tövbe etmeyi ömrünün sonuna doğru özellikle Mekke'nin Fethinden sonra sıklaştırmıştır.¹⁰⁵ Hiz. Peygamber'in istiğfar ve tövbeyi günde defalarca tekrarlaması, onun bir günah işlemesinden dolayı değil; Allahın şanına uygun kulluk edemediği kanaatinde olduğu içindir.¹⁰⁶

Lafızların zahirine bakarak onları olduğu gibi hakiki manada, yani lafızca bir şekilde anlamamız ve yorumlamamız mümkündür. Çünkü hadis metnindeki yetmiş lafzını hakiki manada yorumlayanlar da olmuştur.¹⁰⁷ Tövbe ve istiğfar gerekçesi ne olursa olsun her Müslüman'ın her gün en az yetmiş ve daha fazla sayıda Allah'a tövbe ve istiğfarda bulunması sünnettir, diğer bir ifade ile günlük en az yetmiş kez Allah'a tövbe ve istiğfarda bulunmak her müslümanın hayat tarzı olmalıdır.

"Gerçekten benim kalbim perdelenir ve ben her gün yüz defa Allah'tan istiğfarda bulunurum"¹⁰⁸ şeklindeki rivayet ile "Allah'a tövbe ediniz. Ben her gün

102 Buharî, Deavât, babü istiğfar, H.no: 5948.

103 Nasr 110/3.

104 Bakara 2/222.

105 Ebu'l-Hasen Ali b. Halef İbn Battal, *Şerhu Sahihî'l-Buharî*, (thk. Ebû Temim Ysir b. İbrahim), 3.bsk. I-X, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 2003, X, 129.

106 Muhammed b. Abdulhadi Sindî, *Haşiyetü's-Sindî ala Sahihî'l-Buharî*, I-IV, Daru'l-Fikr, ty. IV, 48.

107 Sindî, *age.*, IV, 48

108 Müslim, Zikr ve Dua, 12 (istihbabü'l-istiğfar), H.no: 41 (2702); Ebû Dâvud, Vitr, 26 (istiğfar), H.no: 1515; Tirmizi, Tefsir, Muhammed suresi, H.no:3259;İbnü Mace, Edep, 57 (istiğfar), H.no:3815.

yüz defa Allah'a tövbe ederim,¹⁰⁹ rivayetinin metnindeki lafızları hakiki manasından hareketle yorumlayacak olursak, Hz. Peygamber'in kalbinin her gün yüz kez istiğfarı gerektirecek şekilde perdelendiğini kabul etmemiz gerekecektir. Dolayısıyla Peygamberimiz bu perdelenmeden dolayı günde tam yüz defa istiğfarda bulunmuştur ve bizlerden de bunu yapmamızı istemiştir diye bir sonuç çıkarmamız gerekmektedir.

Zahiri ve lafızcı yorumlamaya göre, lafızların hakiki anlamından hareketle, bizim de her gün yüz defa Allah'a tövbe ve istiğfarda bulunmamız, hem kavli hem de fiili bir sünnettir. Yani bu rakamsal uygulama, sünnet olarak bizim için bağlayıcı bir hüküm olmaktadır.

Hz. Peygamberin Tövbe ve İstiğfarlarıyla İlgili Rivayetlerin Metinlerinin Kinâye Olarak Yorumlanması

Hiz. Peygamberin günlük tövbe ve istiğfar sayılarıyla ilgili rivayet metinlerindeki lafızları hakiki mananın dışında kinâyî anlamda yorumlamaya çalıştığımızda ortaya çıkacak olan yorum farkını ve kinâye üslubunun etkisini rahatlıkla görebiliriz.

Kur'an'da, hadislerde ve diğer Arapça edebî metinlerde geçen yedi, yetmiş, yedi yüz gibi, yedinin katlarının genellikle mübalağa ve çokluk için kullanıldığı bilinmektedir.¹¹⁰ Bu rivayet metnindeki *yetmiş* lafzını da hakiki manasının ötesinde kesretten kinaye olarak kabul edersek şu anlam çıkar: "*Ben günde Allah'a çok sayıda tövbe ederim ve istiğfarda bulunurum.*"

Hiz. Peygamber'in günlük olarak tövbe ve istiğfarda bulunduğunun kesin olduğu, hadis metinlerinden önce ayetlerden¹¹¹ de anlaşılmaktadır. Ancak tövbe ve istiğfar sayısının sınırlandırılması ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Daha önce yetmiş lafzı üzerinde dururken, "*onlar için yetmiş kez af dilesen de Allah onları asla affetmeyecek*,"¹¹² ayetindeki yetmiş ifadesiyle belirtilen sayının çokluktan kinâyî olduğunu¹¹³ ve bununla Rasulullah'a hitaben ne kadar dua ederse etsin artık ayette işaret edilen münafıklar için bağışlanma ümidi taşımaması istendiğini nitekim Zemahşeri'ye göre de söz konusu yetmiş lafzının kesret ifade ettiğini belirtmiştik.¹¹⁴ Biz de hadis metnindeki yetmiş lafzının kesretten kinaye olduğunu kabul ederek onu şöyle yorumlayabiliriz: Hiz. Peygamber, dünya işleri ile meşguliyetinden dolayı bazen Allah'ın zikrinden geri kalması, dalgınlık, meşru da olsa nefsin hazlarına iltifat, daha iyisini tercih etmeme gibi durumlar, küçük yanlıgılar ve kendisinden istiğfarı gerektirecek kadar sadır olan bazı hallerden dolayı Allah'a

109 Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, Ezkar, Seyyüdü'l-istiğfar, s.218, H.no:621; Müsned, IV, 211, 260.

110 Lisanu'l-Arap, "ع" md.

111 Muhammed 47/19; Nasr 110/3.

112 Tevbe 9/80

113 Lisanu'l-Arap, "ع" md; Diyanet, *Kur'an Yolu*, III, s.41.

114 Zemahşerî, *el-Keşşaf*, II, s.205-206.

tövbe ve istiğfarda bulunmuştur. Ayrıca ümmetine örnek olmak için nafîle bir ibadet tarzında Allah'a çokça tövbe ve istiğfarda da bulunmuş olabilir. Öyle ise sünnet olan, bilerek işlenen günah ve hatalardan dolayı hemen tövbe ve istiğfarda bulunmaktır. Her ihtimale karşı, bilinmeyen ve istem dışı yapılan bazı küçük günah ve hoş görülmeyen davranışlar için de ihtiyaten Allah'a tövbe ve istiğfarda bulunmak iyi bir davranış olacaktır.

"Gerçekten benim kalbim perdelenir ve ben her gün yüz defa Allah'tan istiğfarda bulunurum"¹¹⁵ şeklindeki rivayet ile "Allah'a tövbe ediniz. Ben her gün yüz defa Allah'a tövbe ederim,"¹¹⁶ rivayetindeki yüz lafızlarını kesretten kinaye olarak yorumlayacak olursak şöyle bir değerlendirme yapabiliriz: Hz. Peygamber'in kalbi, her gün istiğfarı gerektirecek şekilde perdelenmektedir. Bu nedenle O, kalbindeki perde veya örtünün kalkması için Allah'a çokça istiğfarda bulunmuştur. Kendisinin günlük olarak yaptığı tövbe ve istiğfarı örnek göstererek bizlerden de günlük olarak çokça tövbe ve istiğfarda bulunmamızı istemiştir.

Bu hadis metinlerinde geçen sayıları kinaye anlamında değerlendirme- mizi gerektiren önemli bir diğer gerekçe de ilgili rivayet metinlerinde verilen yetmiş ile yüz sayıları arasındaki farktır. Zira günlük tövbe ve istiğfar ile ilgili sayı farkının uzlaştırılmasındaki güçlük, her gün yapılacak tövbe ve istiğfar adedinin sayılmasındaki meşakkat, her gün yetmiş veya yüz tövbe ve istiğfarı gerektirecek günah, hata veya yanılmanın vuku bulmasının Hz. Peygamber için düşünülemez gibi hususlar, bu rivayet metinlerini hakiki manada yorumlamamızı güçleştirmektedir. Ayrıca unutmamak için günün ilk saatlerinde yetmiş veya yüz defa yaptığımız tövbe ve istiğfardan sonra yapacağımız muhtemel günahlar için yeniden tövbe ve istiğfar gerekmez mi? Allah'a tövbe ve istiğfarda bulunmadaki incelik, işlenen günaha pişmanlık duymak ve Allah'tan af ve mağfiret istemektir. Oysa işlenmemiş veya ilerde işlenecek günaha peşin olarak tövbe ve istiğfar etme zorunluluğu bulunmamaktadır.

Ele aldığımız hadis metinlerinde ve benzerlerinde geçen sayıların kinaye ve çokluk bildirmek maksadıyla kullanıldığına dair kanaat birçok hadis âlimi ve şarihi tarafından da benimsenmektedir. Mesela, Münavi'ye göre Hz. Peygamber'in günde yetmiş ve yüz defa istiğfar ettiği bildirilen rivayetlerden maksat, onun çokça tövbe ve istiğfarda bulunduğuudur. Yoksa maksat rivayetlerde anılan sayı ile sınırlı değildir. Bu itibarla rivayetler arasında ihtilaf söz konusu değildir.¹¹⁷ Diğer bazı şarihler de bu rivayet metinlerini yorumlarken, "yetmiş lafzının hakiki manada olabileceği gibi kesret manasında da

115 Müslim, Zikr ve Dua, 12 (istihbabü'l-istiğfar), H.no: 41 (2702); Ebü Dâvud, Vitr, 26 (istiğfar), H.no: 1515; Tirmizi, Tefsir, Muhammed surəsi, H.no:3259;İbnü Mace, Edep, 57 (istiğfar), H.no:3815.

116 Buhari, *el-Edebü'l-Müfred*, Ezkar, Seyyüdü'l-istiğfar, s.218, H.no:621; Müsned, IV, 211, 260.

117 Zeynüddin Abdurraûf el-Münavi, *et-Teysir bi Şerhi'l-Cami's-Sağir*, I-II, 3. Bsk. Mektebetü'l-İmami'sh-Şafi, Riyad, 1988, II, 929

olabileceğini; zira Arapların konuşma üslubunda yetmiş lafzının kesret ve mübalağa için kullanıldığını ifade etmektedirler.¹¹⁸

Şerif Radî, “Gerçekten benim kalbim perdelenir ve ben her gün yüz defa Allah’tan istiğfarda bulunurum” rivayet metninin mecazî anlamda olduğunu belirtmektedir. Şöyle ki gam (veya endişe) Hz. Peygamberin kalbini, bulutun güneşi örttüğü gibi örtmeye Allah’a olan tövbe ve istiğfar sayesinde dağılan gam (veya endişesi) ise güneşi örten bulutların dağılmasına ve ufkun görülmesine benzetilmiştir. Zaten *ğaym* ile *ğayn* bulut için kullanılan isimlerdir. “Kalbim perdelendi (bulutlandı)” ifadesi için *يغان على قلبى* veya *يغام على قلبى* şeklinde ifadeler kullanılmaktadır.¹¹⁹ Şerif Radî’nin, bu hadis metnindeki mecazî anlamla birlikte günlük istiğfar sayısını bildiren yüz sayısında kinaye bulunduğuna değinmemiş olması, muhtemelen onun dolaylı anlatımda kullanılan edebî üslupları mecaz şemsiyesi altında görmüş olmasındandır.

Hadis metinlerinde geçen yetmiş veya yüz sayı lafızlarını kinaye üslubu çerçevesinde değerlendirdiğimizde bu hadislerden şöyle bir sonuç çıkarabiliriz: Bizim için sünnet olan şey her gün Allah’a yetmiş veya yüz defa tövbe ve istiğfarda bulunmak olmayıp bilemediğimiz istem dışı hatalarımızdan dolayı bir kul olarak Allah ile olan bağımızı devamlı yenilemek için de olsa her gün çokça tövbe ve istiğfarda bulunmaktır.

Ele aldığımız iki rivayet örneğinde görüldüğü gibi, hadis metinlerinde kinaye üslubunun varlığı inkâr edilemez. Kinaye üslubu ile ifade edilen lafızları hakiki anlamda yorumlamanın sünnet anlayışımızda ciddi farklılıklara yol açması muhtemeldir.

SONUÇ

Hadislerin anlaşılması ve yorumlanması sürecinde onlardaki edebî üslupları dikkate almak elzemdır. Bunun için Arap dili ve belâğatını iyi bilmek gerekmektedir. Dolaylı anlatımda kullanılan edebî üsluplardan biri de kinaye sanatıdır. Bu edebî üslubun kullanıldığı alanlardan biri de kesret ve mübalağa ifadeleridir. Bu bağlamda hadis metinlerinde geçen sayısal ifadelerin anlaşılmasındaki kullanım özelliklerine dikkat etmek bir gerekliliktir.

Kinaye kabilinden çokluk bildiren yetmiş, yüz, yedi yüz gibi sayıları ihtiva eden hadis metinlerindeki bu sayısal ifadeler, anlatılmak istenen konunun öneminin daha iyi kavranması amacıyla yöneliktir. Bu gibi hadis metinlerinden isinbatta bulunulurken, hüküm sayı üzerine bina edilmemelidir.

118 Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalanî, *Fethu'l-Barî Şerhu Sahihî'l-Buharî*, (thk. Abdulaziz b. Abdilâh b. Baz ve Muhammed Fuâd Abdülbakî), I- XIII +Fihrist, Daru's-Selâm ve Daru'l-Feyha, Dimaşk, 2000, XI, 121-122; es-Sindî, *age.*, IV, 48.

119 Şerif Radî, *el-Mecazat en-Nebeviyye*, (306. Rivayet), s.390

Hız. Peygamber'in günlük tövbe ve istiğfarı ile ilgili rivayet metinlerinde geçen yetmiş ve yüz sayıları, kesretten kinaye anlamında kullanılmıştır. Şayet hakiki anlamda algılanır ve lafızcı bir yorumlama yapılırsa, sünnet anlayışımızı hadis metinlerinde geçen sayısal ifadelerin hakiki anlamı üzerine kurmamız gerekecektir ki kanaatimizce bu, hadisin ruhundan ve temel vurgusundan uzaklaşmak demektir.

Hız. Peygamber'in günlük tövbe ve istiğfarı ile ilgili rivayet metinlerinin kinaye üslubu çerçevesinde yorumladığımızda şu sonuçlara varabiliriz:

-Hız. Peygamber büyük günah işlememekle beraber, bazen Allah Taala'nın ikazını gerektirecek derecede sürçme kabilinden de olsa yanılmış olabilir.

-Kişi bilerek veya bilmeyerek işlediği her türlü günahattan dolayı günlük olarak Allah'a çokça istiğfarda bulunmalı ve tövbe etmelidir. Kişinin işlediği günahın haram, tahrimi veya tenzihi mekruh şeklinde bir karşılığı olarak günlük yapacağı tövbe ve istiğfarın zorunluluğu da buna paralel bir şekilde farz, vacip veya sünnet şeklinde bir hüküm gerektirebilir.

-Bu rivayet metinlerinde, Hız. Peygamber bizzat kendisi bir kul olarak Allah'a tövbe ve istiğfarda bulunmuş, bizlere örnek olmuş ve bizleri de bir kul olarak bazı hikmetlere binaen Allah'a tövbe ve istiğfara teşvik etmek istemiştir.

Bibliyografya

- Abd b. Humeyd, *Müsned*, (thk. Subhî el-Bedrî) Mektebetü's-Sünne, Kahire, 1988,
Abdulkahir Cürcanî, *Delâilü'l-İcâz fi İlmî'l-Meânî*, (tah. Muhammed el-Tüncî), Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, III. Bsk., Beyrut 1999, s.69.
Abdulkahir Cürcanî, *Esrâru'l-Belâğa fi İlmî'l-Beyân*, Dâru'l-Mârife, Beyrut 1982.
Abdullah b. Abdurrahman Darimi, *Sünenü Darimî*, Daru İbn Hazm, Beyrut, 2002.
Abdurrahman b. Muhammed İbn Ebî Hatim er-Razî, *Kitabu'l-Cerh ve't-Ta'dil*, I-IX, Daru İhyai't-Türasî'l-Arabî, Beyrut 1952.
Abdülcelil Bilgin, "Hakikat ve Mecaz Bağlamında İngilizce Meallerle İlgili Analitik Bir İnceleme", *SÜİFD* 30, Güz 2010, Konya, 2010, s.120-121.
Abdülcelil Bilgin, *Kur'an'daki Deyimler ve Zemahşeri'nin Keşşaf'ı*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2008.
Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalanî, *Fethu'l-Barî Şerhu Sahihî'l-Buharî*, (thk. Abdulaziz b. Abdilâh b. Baz ve Muhammed Fuâd Abdülbakî), I- XIII +Fihrist, Daru's-Selâm ve Daru'l-Feyha, Dimaşk, 2000.
Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Beytül-Efkar ed-Devliyye, Beyrut 2004.
Ahmed b. Şu'ayb b. Ali b. Sinan en-Nesaî, *Sünenü'n-Nesaî*, (thk. Salih b. Abdilaziz b. Muhammed) 3. Bsk. Tek cilt (s.2085-2472) Daru's-Selam, Riyad 2000.
Ali Carim-Mustafa Emin, *el-Belâğatü'l-Vadiha*, Eda Neşriyat İstanbul, ty.
Ali Turgut, *Tefsir Usulü ve Kaynakları*, İFAV Yayınları, İstanbul 1991.
Bedruddin Aynî Mahmud b. Ahmed, *Şerhu Suneni Ebi Dâvud*, I-VI+fihrist, (thk. Abu'l-Münzir Halid b. İbrahim) I.bsk. Mektebu'r-Rüşd, Riyad 1999.

- Bedruddin Aynî, *Umdetü'l-Kârî' fi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-XXV, Mısır ty.
- Bedruddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*, (thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim), I-IV Menşuratu Mektebeti'l-Arabiyye, Beyrut, 1972.
- Cârullah Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1979.
- Carullah Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf an Hakaiki't-Tenzil ve Uyuni'l-Akavil fi Vucuhi't-Te'vil*, I-VI, Daru'l-Mushaf, Kahire, 1977
- Cihat Tunç, "Tövbe Hakkında Bazı Meseleler", *A. Ü.İ. F. Dergisi*, Ankara 1981.
- Diyanet, Komisyon, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, I-V, DİB Yayınları, Ankara, 2006.
- Ebû 'Abdirrahman Halil b. Ahmed el-Ferahidî, *Kitabu'l-'Ayn*, (thk. Mehdi el-Mahzûmî, İbrahim es-Semerrâî), I-VIII, Daru'l-Hilal, Beyrut 1988.
- Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Camiu't-Tirmizi*, (thk. Salih b. Abdilaziz b. Muhammed b. İbrahim) 3. Bsk. Tek cilt (s.1627-2083) Daru's-Selam, Riyad 2000.
- Ebu Abdillâh Şemsuddin Muhammed b. Ahmedez-Zehabi, *Siyeru 'Alami'n-Nubela*(thk. Şuayb el-Arnâvud) I-XXV, Muessesetu'r-Risale, Beyrut 1990.
- Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şu'ayb en-Nesai, *Sünenü Kübra*, (Abdulğaffar Süleyman Bendar), I-VI, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1991.
- Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe Abdullah b. Muhammed, *el-Musannef fi'l-Ahadis ve'l-Asâr*, (thk. Said Lahham), I-VIII, Daru'l-Fikr, Beyrut 1994.
- Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe Abdullah b. Muhammed, *el-Musannef*, I-VII, (thk. Kemal Yusuf Hüt) Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1409,
- Ebû Dâvud et-Tayalisi Süleyman b. Dâvud, *Müsnedü Ebî Dâvud et-Tayâlisî*, Dairetü'l-Me'arif en-Nizamiyye, Haydarabâd 1321.
- Ebû Davûd Süleyman b. Eş'as, *Sunen-u Ebî Dâvud*, (thk. Muhammed Abdulaziz el-Halidi) Tek cilt, I. bsk. Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2001.
- Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed el-Maturidî, *Te'vilatu Ehli's-Sunne*, I-V, (thk. Fatma Yusuf el-Haymî), I.bsk. Müessesetu'r-Risale, Beyrut 2004.
- Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I-IV, (thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn), (Ofset VII.bsk.) Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1998.
- Ebu Süleyman Hamd b. Muhammed el-Hattâbî, *Mea'limu's-Sunen*, (thk. Abdusselam Abduşşafi Muhammed), I-IV, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1991.
- Ebû Zekeriya Yahya b. Şeref en-Nevevî, *Şerhu Sahîhi Müslim*, I-XVIII, el-Mabaatu'l-Mısriyye, Kahire, ty.
- Ebu'l-Hasen Ali b. Halef İbn Battal, *Şerhu Shihi'l-Buhârî*, (thk. Ebû Temîm Yasir b. İbrahim), 3.bsk. I-X, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad ty.
- Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer Darakutni, *Sunenu Darakutni*, (thk.S.Abdullah Haşim Yemani, et-Ta'liku'l-Muğni ile beraber), Daru'l-Mehasin, Medine 1966.
- Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Zekeriya İbn Faris, *Mu'cemü Mekayisi'l-Lûğa* (thk. Abdusselam Muhammed Harûn), I-VI, Daru'l-Cil, Beyrut, 1991.
- Ebu't-Tib Muhammed Şemsulhak Azimabadî, *'Avnu'l-Ma'bud Şerhu Sunen-i Ebi Davud*; tek cilt (thk. Raid b. Sabri b. Ebî 'Alfe), Beytü'l-Elkar ed-Devliyye, Amman, ty.
- Ebu'l - A'la el-Mevdudî, *Tefhimu'l-Kur'an*, (çev. Komisyon), I-VII, İstanbul 1986.
- Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I-X, Eser Neşriyat, İstanbul, 1971.
- Ferhat Koca, "Kinaye", *DİA*, Ankara, 2002, XXVI.

- Hasan Aktaş, *Edebî Sanatlar*, Konya 2002.
- Hatîb Kazvîni Muhammed b. Abdurrahman, *Telhîsu'l-Miftah*, Eser Neş., İstanbul, ty.
- İbn Hacer Askalani, *Tehzîbû't-Tehzîb*, (thk. Sıkî Cemil 'Attar), I-X+ I-II fihrist, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1995.
- İbrahim el-Medkûr, el-Mu'cemu'l-Vasît, Çağrı y. ty.
- İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Usulü*, TDV yayınları, Ankara 1983.
- İsmail Durmuş, "Kinaye" *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXVI.
- İsmail Durmuş, "Meânî" *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2003, XXVIII.
- İsmail Durmuş, "Mecaz" *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2003, XXVIII.
- M.Kaya Bilgegil, *Edebîyat Bilgi ve Teorileri*, II.bsk. Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.
- Mecduddin Ebu Saadat b. Muhammed İbnu'l-Esir, *en-Nihaye fî Garîbi'l-Hadis ve'l-Eser*, I-V, Daru İhyau Kütübî'l-Arabi, (thk. Tahir Ahmed Zavi, M. Muhammed et-Tannahî), Kahire, ty..
- Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, TDV, Ankara 1997.
- Muhammed b. Abdulhadî Sindî, *Haşiyetü's-Sindî ala Sahîhi'l-Buhârî*, I-IV, Daru'l-Fikr ty.
- Muhammed b. Ali Tehâvenî, *Keşşâfû İstilahâti'l-Fünûni ve'l-Ulûm*, I-II, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1984.
- Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye, (thk. Muhammed Fuâd Abdalbaki), Beyrut, 1989,
- Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, (thk. Salih b. Abdilaziz b. Muhammed) 3. Bsk. Tek cilt (s. 1-670) Daru's-Selam, Riyad 2000.
- Muhammed b. Mukrim İbnu Manzur, *Lisanu'l-Arab*, I-XV, I. bsk. Daru Sadr, Beyrut, ty.
- Muhammed b. Yezid İbn Mace el-Kazvini, *Sunenu İbn Mace*, (thk. Salih b. Abdilaziz b. Muhammed b. İbrahim) 3. Bsk. Tek cilt (s.2485-2754) Daru's-Selam, Riyad 2000.
- Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakatu'l-Kubra*, I-VIII, Daru's-Sadr, Beyrut, ty.
- Mustafa Çağrııcı, "Hakikat" *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1999.
- Müslim b. Haccac b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, (thk. Salih b. Abdilaziz b. Muhammed) 3. Bsk. Tek cilt (s.671-1218) Daru's-Selam, Riyad 2000.
- Nusrettin Bolelli, *Belağat Beyan-Me'anî-Bedi' İlimleri Arap Edebiyatı*, İFAV Yayınları, 6.bsk. İstanbul 2011.
- Râğîb el-İsfehânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an*, (thk. M. Seyyid Kilanî), Beyrut, ty.
- Ramazan Kazan, *Edebî Üslûp Açısından Hadis Metinleri*, (Basılmamış doktora tezi) S.Demirel Ü. S.B.E., Isparta 2005.
- Sa'duddin Teftazânî, *Muhtasaru'l-Meânî*, Eser Kitapevi, İstanbul, 1960.
- Tâhiru'l-Mevlevî (Tahir Olgun), *Edebîyat Lügatı*, (Haz. K. Edip Kürkçüoğlu), Enderun Kitabevi, İstanbul, 1973.
- Yavuz Köktaş, "Hadislerin Anlaşılmasında Mecaz Bilgisi: eş-Şerif er-Radî ve el-Mecazatü'n-Nebeviyye", *EKEV Akademi Dergisi c. III sy. 2 (Güz 2001)*,s. 175-189.
- Zeynüddin Abdurraûf el-Münavî, *et-Teysîr bi Şerhi'l-Camî's-Sağîr*, I-II, 3. Bsk. Mektebetü'l-İmami's-Şafîi, Riyad, 1988.